

סימוני לשון במגילת רות

מאת

אליצור אברהם בראש

לזכרו של מו"ר
הרב מרדכי ברויאר ע"ה

ביטויים וצורות מלשון חז"ל המופיעים במגילת רות, ולצדם השפעות של הארמית על לשון המגילה, מילאו תפקיד מכריע בדיון בתיארוכה.¹ לדוגמה במקום הצירוף המקראי 'לקח אישה' מופיע כבר בראשית הסיפור הביטוי 'וישאו להם נשים' (א, ד) – צירוף המוכר לנו מלשון חז"ל. כיוצא בו השימוש בפועל 'שלף' (ד, ז) אינו רגיל בלשון המקרא, שכן השורש הרגיל בספרי המקרא לפעולה של הורדת הנעל מן הרגל הוא חל"ץ, ואילו השורש של"ף מוכר לנו כשורש הארמי המופיע בתרגומים הארץ ישראליים במקום שמשמשים בטקסט העברי בשורש חל"ץ.²

מקום נכבד בדיון תופסים חילופי הצורות של זכר ונקבה המצויים לרוב בספר רות – צורות זכר במקום צורות נקבה ('לכם' במקום 'לכן'), ואולי אף צורות נקבה במקום צורות זכר ('להן' במקום 'להם'). בבירור הנוכחי אפיינ תחילה את החילופים הללו, אבחן מחדש הצעות שונות שעלו במחקר להסבר התופעה של חילופי המינים במגילת רות, ואף אציע

* ברצוני להודות בראש ובראשונה לתלמידיי בקורס המתקדם לעברית מקראית באוניברסיטת ייל, באביב התשס"ז, שמתוך מענה על שאלותיהם התגבש המאמר הנוכחי, ובמיוחד למר כריסטופר סטרופ, שעורר את הדיון. נוסף על כך תודתי נתונה לאמו"ר משה בראש, ליחנן ברויאר, מיכאל צבי נוביק, מיכל בראש סיגל, אהרון קולר וברוך שורץ, אשר קראו, העירו, ביקרו, הציעו והפנו לספרויות קודמות.

1 E. F. Campbell, Jr., *Ruth: A New Translation with Introduction, Notes and Commentary* (AB, 7), New York 1975, pp. 23–26

2 P.S.J. Jouon, *Ruth: Commentaire philologique et exégétique*² (Subsidia Biblica, 9), Rome 1986, p. 11, 'י' וקוביץ, רות עם מבוא ופירוש (מקרא לישראל), תל אביב וירושלים תש"ן, עמ' 16–17.

הסבר חדש לחילופי המינים במגילה הן בצורות הפועל הן בכינויים. אבקש לטעון שלא חילופים ספורדיים יש כאן, כי אם תוצאה של יד מכוונת.

אפיון התופעה

כדי לבחון את אופייה של תופעת חילופי הצורות של זכר ונקבה יש לעמוד על טיבה ולבדוק אם זו תופעה פונולוגית או מורפולוגית; וכן יש לבדוק אם התופעה היא פרי התפתחות פנים־עברית, או שמא זו השפעת חוץ מן הארמית.

מהקשרים שונים בחקר הפילולוגי של השפה אנו יודעים כי תופעות הנראות לכאורה זהות באופיין ובמקורן, עשויות להיות למעשה תוצר של תהליכים נבדלים. כך למשל הן בספרי המקרא המאוחרים הן בלשון חז"ל צורן הרבים של שמות ממין זכר עשוי להיות הסימט 'ין'. עלולים היינו לסבור כי מדובר בתופעה אחת בשתי התקופות של השפה, אך הדעה המקובלת במחקר היא כי בעברית המקראית התופעה היא שאילה מורפולוגית מן הארמית, ואילו בלשון חז"ל זהו מקרה אחד של תופעה כוללת הנוגעת לשינוי פונטי בביצועם של שני העיצורים האפיים. יש לנקוט משנה זהירות בבירור הנוכחי ולבחון היטב מהי התופעה שעומדת לפנינו, שכן בבירורים קודמים מיהרו להסיק מסקנות בעניין על סמך מבט שטחי בתופעה שבמגילה.

אם התופעה הנדונה היא פונולוגית, הרי מן הסתם היא נוגעת לאבדן ההבחנה בין העיצורים האפיים /n/ו/m/ בסוף תיבה. בדיון בלשון חז"ל יש שני הסברים חלופיים לתהליך שגרם לשינוי זה: או שהעיצור האפיי־שפתי /m/ בסוף מילה הפך לאפיי־שני /n/,³ או ששני העיצורים הללו איבדו מעיצוריותם בסוף מילה והפכו לתנועה מאונפת.⁴

אם בתופעה מורפולוגית עסקינן, אזי קיימות שתי אפשרויות. האפשרות הקיצונית היא שחל שינוי מערכתי כולל בהבחנות המורפולוגיות בין המינים ואבדו כל ההבדלים בין זכר לנקבה בצורות הרבים, הן בכינויים הן בנטיית הפעלים, כפי שמשקף למשל בצורות הכתיב של הארמית של ספר דניאל⁵ (אמנם המידע שברשותנו מצומצם אך ורק לצורות

3 זו למשל הייתה עמדתו של קוטשר. ראה לדוגמה: 'קוטשר, 'לשון חז"ל', ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 248 (נדפס שוב: 'קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' עה; מ' בר־אשר [עורך], קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 13).

4 ז' בן־חיים, 'מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח', לשוננו, כב (תשי"ח), עמ' 233; מ' בר־אשר 'משנה כ"י פארמה ב' לסדר טהרות, דברי מבוא, הנ"ל (לעיל הערה 3), עמ' 171 והערה 43; הנ"ל, 'צורות הקשר וצורות הפסק במסורת כתב־יד פארמה ב של המשנה', מחקרים בלשון, ד (תש"ן), עמ' 51–100 – במאמר זה הוכיח בר־אשר כי הצעתו של בן־חיים בעייתית בהתחשב בתופעות פונטיות אחרות בלשון חז"ל. להשלמת התמונה ראה גם: ש' נאה, 'שתי סוגיות נדושות בלשון חז"ל', מחקרי תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 302–333.

5 בן־חיים סבר כי הכתיב של ספר דניאל משקף את המצב ב'ארמית הקדמונית'. ראה: ז' בן־חיים,

של גוף שלישי, הואיל ואין בארמית המקראית ולו דוגמה אחת של נוכחות).⁶ ייתכן גם כי מדובר בתופעה מורפולוגית מצומצמת הכוללת אך ורק את הכינויים הפרודים והחבורים של צורות הרבים, ובאלה צורות הנקבה הודהו עם צורות הזכר.

הואיל ובכל המקרים בספר רות, למעט צורה אחת,⁷ החילופים הם בעיצור החותם את המילה, יש לדחות את האפשרות הקיצונית של אבדן ההבחנה בין המינים בצורות הרבים. יתר על כן, פועל בנטיית הזכר מותאם במגילה לנושא ממין נקבה רק בסוג מסוים של פעלים (ראה להלן), ועל פי רוב מופיעות צורות הנקבה המצופות ('לְכַנְה', 'לְכַנְה', 'שְׁבְנָה', 'מְצַאן', 'לְכַנְה', 'לְכַנְה' וכו'). אילו אבדה ההבחנה המורפולוגית בין המינים, צפויות היו להימצא צורות זכריות בפעלים מסוגים שונים במקום שהנושא הוא ממין נקבה.

האפשרות המורפולוגית המצומצמת, שהתופעה נוגעת לכינויים בלבד, מתחזקת לאור ההיקרות היחידה של הכינוי 'הַמָּה' (א, כב) במקום 'הַנָּה' – ברור כי אין במקרה הזה שינוי פונולוגי הנובע מהסביבה הפונטית של סוף מילה. ברם אם נאמץ את הכיוון המורפולוגי הזה, קשה יהיה להסביר על פי איזה קריטריון אבדה בחלק מן הצורות ההבחנה בין המינים ונשתמרה באחרות. מדוע למשל יש שרידים לתופעה אך ורק בפעלים עם נטיית הסופיות, כגון הצורה 'עֲשִׂיתִם', ואין מבין הפעלים במגילה אף לא דוגמה אחת מנטיית התחיליות או הציווי שבה צורת זכר מופיעה במקום שצפויה להימצא צורת נקבה ('לְכַנְה', 'לְכַנְה', 'שְׁבְנָה', 'מְצַאן' וכו')?

מנגד דומה כי ההסבר הפונולוגי מקבל חיזוק מקיומם של שינויים הפוכים, כלומר ייצוג העיצור /n/ במקום שצפוי היה להימצא בו ייצוג של העיצור /m/, כפי שמשקף בצורה 'הַלְהֵן' (א, יג פעמיים). דבר ידוע הוא כי כאשר חלים מעתקים פונולוגיים של ביטול הבחנה בין עיצורים, מתרחשים לרוב תיקוני יתר מן הסוג הזה. כך למשל בלשון חז"ל מצויה הצורה 'אדן' במקום שהיינו מצפים ל'אדם', או 'זמם' תמורת 'זמן'. מובן שיש לזכור את האפשרות

⁶הנסתרות בארמית הקדמונית, ארץ ישראל, א (תשי"א), עמ' 135–139. משנוספו לנו ידיעות על הארמית בת התקופה יש להניח כי זו תופעה דיאלקטית. וכבר קוטשר הראה כי זהו הבדל בין הדיאלקטים המזרחיים למערביים. ראה: E. Y. Kutscher, 'Aramaic', Th. A. Sebeok (ed.), *Current Trends in Linguistics, VI: Linguistics in South West Asia and North Africa*, The Hague and Paris 1970, pp. 402–403; ראה גם: M. Sokoloff, *The Targum to Job from Qumran Cave XI*, Ramat-Gan 1974, pp. 19–20

⁷ לדיון בצורת הנוכחות ראה: T. Muraoka and B. Porten, *A Grammar of Egyptian Aramaic*, Leiden 1998, pp. 102–104. באופן כללי צורות הנוכחות נדירות בדיאלקטים השונים. בארמית הבבלית למשל, על פי הממצאים מכתבי היד התימניים, נמצא הכינוי החבור של הנוכחות המצורף לבינוני פעם אחת בלבד, ובה זוהי צורת הזכר לצורת הנקבה. ראה: י' קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי, מחקרים בלשונם הארמית (עדה ולשון, י), ירושלים תשמ"ד, עמ' 168, 206. אך קשה להסיק מזה על הכלל, במיוחד מפני שהן בסורית הן במנדאית השתמרה ההבחנה בין המינים.

⁷ 'הַמָּה' (א, כב) במקום 'הַנָּה', ואשוב לדוגמה הזאת בהמשך.

שהן /m/ הן /n/ לא נהגו כעיצור בסביבות הפונטיות הללו, וכי בשני המקרים נהגתה תנועה מאונפפת, ולפיכך מתקבל על הדעת כי בכל מקרה נוצר כתיב 'לא דקדוקי'.
 כיצד אפוא יש ליישב את הדברים הללו עם השימוש בכינוי 'הֶמָּה' לציון נקבה? מסתבר כי ניאלץ לבחור בהסבר אחד לרוב החילופים המדוברים, ובהסבר אחר לשימוש בכינוי 'הֶמָּה' לרבות.⁸ את רוב החילופים יש להסביר במעתק פונולוגי, ואילו בכינוי 'הֶמָּה' יש לראות חילוף מורפולוגי בכינוי הספציפי הזה, המצוי לא מעט במקרא.⁹
 האם חילופי צורות הזכר והנקבה במגילת רות הם השפעה ארמית או תוצאה של תהליך פנים־עבריי? אין בדיאלקטים הארמיים בני התקופה תופעת סינקרטיזם של קטגוריית המין בצורות של גוף שני רבים, לא בכינויים ולא בפעלים, שכן בכל הדיאלקטים הארמיים ההבחנה בין המינים סומנה בעזרת הבדל של תנועה (o/ לזכר e/ לנקבה), הן בכינויים הן בפועל, וכך מופיעות הצורות 'אנתון/אתון' לצד 'אנתין/אתין', ו'כתבתון' לצד 'כתבתין'. לפיכך אין להניח כי החילופים הם שאילה מורפולוגית מן הארמית, וסביר יותר להניח כי מדובר בתופעה הפונטית של ביטול הניגוד בין העיצורים בסוף המילה, תופעה המצויה הן בלשון חז"ל הן בארמית הארץ ישראלית. בלשון העברית המקראית, בניגוד לארמית, סומנה ההבחנה בין המינים רק בעזרת העיצור הסופי, ומשאבדה ההבחנה הפונטית, בוטל בעקבותיה הניגוד המורפולוגי בצורות מסוימות (ובהן בלבד!). לפיכך אין הכרח לראות כאן השפעה ארמית, כי אם תופעה דיאלקטית אזורית, אשר התרחשה בו זמנית בעברית ובארמית.

האם הצורות הללו במגילת רות הן דוגמות ל'סטיות' מן הדקדוק המקראי אשר התרחשו בהיסח הדעת בשעת כתיבתן או במהלך הדורות, או שמא יש כאן יד מכוונת? מסקירה של המצוי במחקר עולה כי הרוב המכריע של החוקרים סברו כי הצורות הללו הן חריגות ספורדיות מן הדקדוק, ובעקבות כך הוצעו הסברים שונים למקור החריגה. היו גם שהציעו כי אין הצורות הללו מקריות, אך הם פירשו את התופעה בצורה שונה לחלוטין מזו שאציע.

התפיסות הרווחות במחקר

על פי המצוי בתולדות המחקר, אפריד בין העיסוק בצורות הזכר המופיעות במקום צורות הנקבה ('עֲמָכֶם', 'עֲשִׂיתֶם', 'לָכֶם', 'מָכֶם' ו'שִׂיתֶהֱם') לבין צורות הנקבה המופיעות במקום

8 ראו לציין כי לדעת קמפבל בעקבות הצעתו של פרידמן, אין מדובר כאן בכינוי כי אם במילית הדגשה, מעין hm/hmt המצויות באוגרית. ראה: קמפבל (לעיל הערה 1), עמ' 78. דהוד טען כי ייתכן שיש בלשון המקרא צורות מקבילות למיליות הדגשה הללו. ראה: M. S. J. Dahood, *Psalms: Introduction, Translation and Notes*, I: 1–50 (AB, 16), New York 1965, p. 65. ע"פ זה הוראת 'המָה' בהקשר המדובר היא מעין הוראת 'הָמָה' במקומות אחרים בספר (ב, ד; ד, א).

9 יש לזכור כי מספר ההיקריות של הצורה ה'דקדוקית' 'הָמָה' כשלעצמו אינו רב (30 פעמים בלבד).

צורות הזכר ('הלהן'), ואף אדרש לשאלה אם יש ממש בעצם ההבחנה. הדעה הנפוצה במחקר על צורות זכר הבאות במקום צורות נקבה נוסחה בידי פול ג'ואן.¹⁰ לדעתו זו תופעה כללית המצויה בספרי המקרא המאוחרים – צורות הזכר מחליפות בספרים אלה את צורות הנקבה. כפי שכבר טענתי קשה לקבל את ההסבר הזה, מפני שהחילופים הללו מתקיימים אך ורק בסביבה פונטית מסוימת, ולפיכך קשה לראות בהם דוגמות לתופעה מורפולוגית כוללת. אדוורד פ' קמפבל, שהקדים את זמנו של ספר רות, סבר בעקבות הצעותיהם של פרנציס אנדרסן ואחרים¹¹ כי אין זה מקרי שהצורות המדוברות מופיעות בהקשרים שבהם הן באות, הואיל והן שרידים לסימת הווגי של הנקבה, ולפיכך הן מופיעות רק במקום שיש צורך בצורן הווגי:

יש להניח כי בעברית הקדומה הייתה סיומת לזוגי נקבה, אשר הסתיימה בעיצור /m/, בדומה לצורן הרבים הזכרי, ושמוגדת לצורן הרבים של הנקבה המסתיים ב /n/, וככל הנראה הניגוד בין הצורות נוצר בעזרת תנועה מבחינה. לאחר מאות שנים של מסירה של הטקסטים מדור לדור, נשתכחו הצורות הללו ולעתים אף הוחלפו בצורות הזכר והנקבה הרגילים.¹²

הדברים נסמכים כמוכן על העובדה שבכל המקומות במגילת רות שיש בהם חוסר התאם בין המינים וצורות זכר באות במקום צורות נקבה, הנושא של הפעלים או השמות שעליהם נסבים הכינויים הם צמדי נשים. כך למשל הצורות 'עֲמִיכָם', 'עֲשִׂיתָם' ו'לְכֶם' מצויות בדבריה של נעמי אל שתי כלותיה, רות וערפה. אך מעבר לכך ביסס קמפבל את דבריו על שורה של מקומות במקרא אשר יש בהם חילוף בין המינים, ושמדובר בהם בצמדי נשים או בצמדים של אובייקטים ממין נקבה. לדוגמה בבר' לא, ט מופיעות הצורות הנדונות בדברי יעקב אל שתי נשותיו: 'וַיֵּצֵא אֱלֹהִים אֶת מִקְנֵה אֲבִיכֶם וַיֵּתֶן לִי' (אך בפסוקים ה-ו שם מופיעות הצורות הרגילות), וקמפבל ציין עוד מקומות רבים שהתופעה הנזכרת מצויה בהם (בר' ה, כ; שמ' א, כא; שופ' יט, כד; שמ"א ו, ז ועוד).

כדי לשפר את הצעתו של קמפבל יש לומר כי אין המדובר בצורן זוגי של נקבות בלבד כי אם בצורן זוגי באופן כללי, הן של הזכר הן של הנקבה, בכינויים ובפעלים בצורת העבר. לחיזוק הטענה אפשר להסתמך על הצורות המקבילות בערבית ובאוגריתית.¹³ בערבית

10 P. S. J. Joüon, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1923, § 149b

11 הראשונים להציע את הדברים הללו היו קופרי *P.C. Couprie*, 'De dualis van het pronomen' *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 52 (1952), p. 153

12 וקריסטיאן *V. Christian*, *Untersuchungen zur Laut- und Formenlehre des Hebräischen*, Wien 1953, p. 65

13 קמפבל (לעיל הערה 1), עמ' 65.

13 G. Rendsburg, 'Late Biblical Hebrew and the Date of "P"', *JANES*, 12 (1980), p. 74

הכינויים לזוגי (זכר ונקבה) צורתם כוללת את העיצור /m/, למשל أنتما (antuma), هما (huma), וכך גם בצורת העבר, למשל كتبتما (katabtuma). באוגריתית הכינוי לזוגי הוא hm הן ביחסת הנושא הן ביחסת המושא. לאור מקבילות אלה מסתבר כי משאבדו בעברית צורות הזוגי, הואיל ובכתיב העיצורי דמו צורות הזוגי לצורות הזכר, הן נתפסו בטעות כצורות הזכר ונהגו ונוקדו בהתאם. אך אפשר להבחין בצורות הללו רק כאשר מדובר בזוג ממין נקבה, מאחר שבצורות הזכר אי אפשר לדעת אם הזכריות או הזוגיות היא שגרמה, שכן בכל מקרה חזותן וניקודן של הצורות זהים. לעומת זאת זוגות ממין נקבה שנראים כצורות זכר רבים, הם שריד של צורות הזוגי האבודות.

הצעתו של קמפבל נתקבלה על ידי רבים, ואף זכתה לשכלול ולהרחבה על ידי גרי א' רנדסבורג.¹⁴ אך למרות חריפות ההצעה, כרוכות בה בעיות מתודולוגיות. בהקשרים שהצורות הללו נקרות בהם מופיעות לצדן צורות אשר אינן ניטות על דרך הזוגי. כבר הזכרתי כי לצד 'יִצֵּל אֱלֹהִים אֶת מִקְנֵה אֲבִיכֶם וַיִּתֵּן לִי' (בר' לא, ט) נאמר: 'וַיֹּאמֶר לְהֵן רֵאָה אֲנִי אֶת פְּנֵי אֲבִיכֶן כִּי אֵינְנוּ אֵלַי כְּתַמֵּל שְׁלֹשׁ וְאַלְהֵי אָבִי הִיָּה עִמָּדִי וְאַתְּנָה יִדְעָתָן כִּי בְּכָל כַּחֲ עֲבַדְתִּי אֶת אֲבִיכֶן וְאַבִּיכֶן הִתָּל בִּי וְהַחֲלֵף אֶת מִשְׁפָּרְתִּי עֲשֵׂרֵת מָנִים וְלֹא נָתַנּוּ אֱלֹהִים לְהָרַע עִמָּדִי' (שם, ה-ז). ובדומה לכך: 'וְאִשָּׁא עֵינַי וְאָרָא וְהִנֵּה שְׁתֵּים נְשִׁים יוֹצְאוֹת רוּחַ בְּכַנְפֵיהֶם [...] וְאָמַר אֶל הַמַּלְאָךְ הַדֹּבֵר בִּי אַנְה הִמָּה מוֹלֵכֹת אֶת הָאִיפָה' (זכ' ה, ט-י), אך בתוֹךְ שֵׁם: 'וְלִהְיֶה כַנְפֵים כַּכְנָפֵי הַחֲסִידָה' (שם, ט). ובמגילת רות נאמר על נעמי הנושקת לרות וערפה: 'וַיִּתְשֶׁק לְהֵן' (א, ט), ועל נעמי ורות נאמר: 'וַתֵּהֶם כָּל הָעִיר עֲלֵיהֶן' (א, יט).¹⁵ אפשר כי אין בזה כדי ללמד דבר, הואיל וייתכן שהצורות ה'רגילות' הן תוצאה של שינוי מאוחר, לאור הפרדיגמה הרגילה.

טענה חזקה יותר נגד הצעתו של קמפבל היא העובדה שצורות כאלו מופיעות אף בהקשרים אחרים שיש בהם צורות נקבה, כאשר ברור שאין מדובר בצורות זוגי,¹⁶ למשל: 'כֵּן, בְּנוֹת צִלְפַּחַד דְּבַרְתָּ נָתַן תֶּתֶן לָהֶם אַחֲזֹת נַחֲלָה בְּתוֹךְ אֲחֵי אֲבִיהֶם וְהִעֲבַרְתָּ אֶת נַחֲלַת

G. Rendsburg, 'Dual Personal Pronouns and Dual Verbs in Hebrew', *JQR*, 73 (1982), 14 pp. 38–58

15 F. W. Bush, *Ruth, Esther* (WBC, 9), Dallas, Tex. 1966, pp. 75–76 לביקורת דומה ראה:
16 בדרך זו ביקר בלאו את הצעתו של רנדסבורג. ראה: י' בלאו, 'כלום נשתמרו עקבותיו של הזוגי בתחום הכינויים והפועל בעברית המקראית', לשוננו, נב (תשמ"ח), עמ' 165–169. רנדסבורג הגיב על הביקורת בטענות המבוססות על נתונים סטטיסטיים. ראה: G. Rendsburg, 'Once More the Dual: With Replies to J. Blau and J. Blenkinsopp', *ANES*, 38 (2001), pp. 28–41 להלן יצביעו על הבעייתיות שבניתוחים חישוביים מן הסוג הזה, הואיל ואין הם מביאים בחשבון את ההקשרים של הדיאלקט השונות של התופעה, ולפיכך אין ערך למנייה בלבד של מספר הדוגמות שיש לתופעה. תודתי נתונה לפרופ' ג'ון הונגרד על אשר הפנה אותי לחלק מן הספרות המוזכרת בדיון בצורות הזוגי. לבירור מקיף של השאלה ראה מאמרי שעתיד להתפרסם בקרוב: E.A. Bar-Asher, 'Dual Pronouns in Semitics and an Evaluation of the Evidence for their Existence in Biblical Hebrew' *ANES*, 45 (2009)

אֲבִיָּהֶן לָהֶן' (במ' כו, ז); 'וְאִמְרָתְךָ כֹּה אָמַר אֲדֹנָי יְהוִה הוּא לְמַתְּפָרוֹת כִּסְתוֹת עַל כָּל אֲצִילֵי יָדַי וְעֲשׂוֹת הַמְּסַפְחוֹת עַל רֹאשׁ כָּל קוֹמָה לְצוֹדֵד נַפְשׁוֹת [...] לִכֵּן כֹּה אָמַר אֲדֹנָי יְהוִה הַנְּנִי אֶל כְּפֹתוֹתֶיכֶם אֲשֶׁר אֲתַנֶּה מִצְדָּדוֹת שֵׁם אֶת הַנַּפְשׁוֹת לְפָרְחוֹת וְקָרַעְתִּי אֹתָם מֵעַל זְרוּעֹתֵיכֶם וְשִׁלַּחְתִּי אֶת הַנַּפְשׁוֹת אֲשֶׁר אֲתֵם מִצְדָּדוֹת אֶת נַפְשֵׁיכֶם, לְפָרְחוֹת' (יח' יג, יח-כ); 'שֵׁשִׁים הֵמָּה מַלְכוֹת' (שה"ש ו, ח). לְפִיכֶךָ קִשָּׁה לְהוֹכִיחַ שְׁצוֹרוֹת הַזּוּגִי שֶׁקִּמְפַבֵּל וְרַנְדֶּסְבוֹרֵג הַצִּיֵּגוֹ הֵן אֲכֵן צוֹרוֹת זּוּגִי, או שְׁמָא אֵיִן זוּ הַסִּיבָה לְהוֹפְעֵתָן. צוֹרוֹת מִן הַסּוּג הַזֶּה עֲשׂוּיֹת לְהוֹפִיעַ גַּם כְּשֶׁמְדוּבֵר בַּמְּסַפֵּר רַב יוֹתֵר שֶׁל עֲצָמִים מִמִּין נִקְבָּה. לְמַעֲשֵׂה יֵשׁ לּוֹמֵר כִּי אֵיִן הֵם מְסוּמָנִים כָּל מִבְחִינַת הַמִּין, אֲלָא אֵךְ וְרַק מִבְחִינַת הַמְּסַפֵּר, וְסִימוֹן הַרְבִּים מְכוּוֹן לְכָל מְסַפֵּר הַגְּדוּל מֵאַחַד.

דוּמָה כִּי כָּל עוֹד אֵיִן לְרֵאִיָּה זּוּג נּוֹגְדוֹת מִיְנִימְלִי בְּהַקְשֵׁר כְּלִשְׁהוֹ שְׁמוֹפִיעִים בּוֹ זֶה לְצַד זֶה צִמְד שֶׁל אוֹבִיִּיקָטִים מִמִּין נִקְבָּה וְקִבּוּצָה שֶׁל יוֹתֵר מִשְׁנֵי אוֹבִיִּיקָטִים מִמִּין נִקְבָּה, וְהַצּוֹרוֹת הַזּוֹכְרִיֹּת (הַחֲשׂוֹדוֹת כְּצִיִּין הַזּוּגִי) מוֹפִיעוֹת אֵךְ וְרַק בְּהַתְּאָמָה לְצִמְד, אִי אֲפִשֵׁר לְהַכְרִיעַ אִם הַזּוּגִיּוֹת הֵיא שְׁזִימְנָה אֶת הַצּוֹרוֹת הַדּוּמוֹת לְצוֹרוֹת הַזּוֹכֵר, או שְׁמָא הֵן תּוֹצֵאָה שֶׁל אֲבָדָן הַהִבְחָנָה הַחֲדָה וְהַנּוֹקְשָׁה בֵּין הַמִּינִים.

הַבְּעִיִּיּוֹת שֶׁבְּטַעֲנוֹת שֶׁל קִמְפַבֵּל וְרַנְדֶּסְבוֹרֵג בָּאָה לְיָדִי בִּיטוּי בְּדוּגְמוֹת שֶׁהֵבִיאוּ מִפְּרָק כֹּחַ בַּסֵּפֶר שְׁמוֹת: 'לְקַחְתָּ אֶת שְׁתֵּי אֲבָנֵי שֵׁהֶם וּפְתַחְתָּ עֲלֵיהֶם שְׁמוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל' (שֵׁם, ט); 'מַעֲשֵׂה חֶרֶשׁ אֲבָן פְּתוּחֵי חֹתֶם תִּפְתַּח אֶת שְׁתֵּי הָאֲבָנִים עַל שְׁמֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִסִּבַּת מִשְׁבָּצוֹת זֶהב תַּעֲשֶׂה אֹתָם' (שֵׁם, יא); 'וְעֲשִׂיתְּ שְׁתֵּי טַבְעוֹת זֶהב וְשִׁמְתָּ אֹתָם עַל שְׁנֵי קְצוֹת הַחֹשֶׁן' (כו); 'וְעֲשִׂיתְּ שְׁתֵּי טַבְעוֹת זֶהב וְנָתַתָּה אֹתָם' (שֵׁם, כז). דוּגְמוֹת אֵלוֹ, שֶׁהֵן מוֹצָקוֹת לְכַאוּרָה, מֵאַבְדוֹת אֶת כּוֹחַן לְאוֹר הָעוֹבְדָה שֶׁאֵיִן בְּפִרְקִים כֹּה-ל בְּשְׁמוֹת וְלוֹ דוּגְמָה אַחַת שֶׁל צִיִּין הַמוֹשָׂא עִם הַכִּינּוּי הַחֲבוּר שֶׁל גּוֹף שְׁלִישִׁי לְצוֹרֵת הַרְבּוֹת – 'אוֹתָן'. לְעוֹמַת זֹאת הַכִּינּוּי 'אוֹתָם' מוֹסֵב שֵׁם גַּם עַל אוֹבִיִּיקָטִים מִמִּין נִקְבָּה שֶׁמְסַפֵּרם גְּדוּל מִשְׁתֵּיִם: 'וְעֲשִׂיתְּ קַעֲרֹתָיו וְכַפְתּוֹ וְקִשּׁוֹתָיו וּמִנְקִיתָיו אֲשֶׁר יִסֹּךְ בָּהֶן זֶהב טְהוֹר תַּעֲשֶׂה אֹתָם' (כָּה, כט); 'וְאֵת הַמִּשְׁכָּן תַּעֲשֶׂה עֲשֶׂר יִרְיעֹת שֵׁשׁ מְשׂוֹר וְתַכְלֵת וְאַרְגָּמָן וְתַלְעֵת שְׁנֵי כֶּרְבִים מַעֲשֵׂה חֶשֶׁב, תַּעֲשֶׂה אֹתָם' (כו, א). צוֹרוֹת נִקְבָּה מוֹפִיעוֹת שֵׁם רַק בְּמִלּוּאֵן (כְּלוּמֵר בְּלֹא נְשִׁילַת הָעִיצוֹר /h/) וְלֵאחֵר מִיִּלּוֹת יַחַס מְסוּיֹמוֹת, וְזֹאת בְּשִׁלּוּשָׁה מִקְרִים: 'וְעֲשִׂיתְּ קַעֲרֹתָיו וְכַפְתּוֹ וְקִשּׁוֹתָיו וּמִנְקִיתָיו אֲשֶׁר יִסֹּךְ בָּהֶן זֶהב טְהוֹר תַּעֲשֶׂה אֹתָם' (כָּה, כט); 'וְאֵת שְׁתֵּי הַכְּלִית וְאֵת הַחֶלֶב אֲשֶׁר עֲלֵיהֶן' (כט, יב, כב). לְמוֹתֵר לְצִיִּין שְׁבַשְׁתִּיִּים מִבֵּין שְׁלוֹשׁ הַדּוּגְמוֹת הַכִּינּוּי מוֹסֵב עַל מוֹשָׂא זּוּגִי.

הַמְּקוֹם הַיְחִיד אֲשֶׁר יִיתְכֵן שֶׁהַנִּיגוּד הַמוֹבְהַק הַדְּרוּשׁ מְצוּי בּוֹ הוּא סֵפֶר רוֹת – לְכַאוּרָה בְּכָל הַמְּקוֹמוֹת שֵׁשׁ בְּהֵם שְׁרִידִים לְצוֹרוֹת רַבִּים זְכָרִיּוֹת מְדוּבֵר בְּשֵׁתֵי נְשִׁים, וּבְכָל הַמְּקוֹמוֹת שֶׁמְדוּבֵר בְּיוֹתֵר מִשְׁתֵּיִם מוֹפִיעָה הַצּוֹרָה הַדְּקוּקִית, הַנִּקְבִּית, וְלְכַאוּרָה זֶה דוּגְמָה לְנִיגוּד שְׁעוּשׂוֹ לְחֹזֵק אֶת הַתְּאוּרָה שֶׁל קִמְפַבֵּל וְרַנְדֶּסְבוֹרֵג.¹⁷ אֲבָל הַהִתְנַיָּה שֶׁעַל פִּיהָ נִקְבְּעוֹ הַצּוֹרוֹת

17 ראה למשל: J. Tropper, 'Dualische Personalpronomina und Verbalformen im Altheb-

בספר רות קשורה לתופעה אחרת, כפי שאראה להלן, ואין היא נוגעת לקטגוריית המספר, ולפיכך נדמה שאין כל סיבה להאמין כי הצורות הללו משקפות שריד של צורות זוגי בעברית, ויש להסכים עם החוקרים הסבורים כי אלו דוגמות לחוסר התאמה בין המינים. לסיום סקירת הדעות במחקר על הצורות המדוברות בספר רות אזכיר את דעתו של ג'ייקוב מ' מיירס כי הצורות הללו הן שריד לווריאנט דיאלקטי קדום. לדעתו גלגולה הראשון של מגילת רות במסורת סיפורית על פה, ולפיכך חדרו אל החיבור צורות דיאלקטיות ייחודיות.¹⁸

הֶלֶן

במקרה אחד יש במגילת רות צורת נקבה במקום צורת זכר – 'הֶלֶן'. צורה זו מופיעה פעמיים בסמיכות בפרק הראשון של המגילה: 'כי אמרתי יש לי תקנה גם הייתי הלילה לאיש וגם ילדתי בנים הֶלֶן תִּשְׁבְּרֵנָה עד אשר יגְדְּלוּ הֶלֶן תִּעֲגֵנָה לבלתי היות לְאִישׁ' (א, יב–ג). התרגומים השונים (תרגום השבעים, הוולגטה, תרגום רות הארמי והתרגום הסורי) תרגמו את הצורה 'הֶלֶן' כצירוף של ציין שאלה (ה), מילת יחס (ל') וכינוי גוף שלישי רבים (ה), המוסב על המילה 'בנים' שבפסוק הקודם. אלא שאין זה תואם את הניקוד שלפנינו, שכן אילו אכן זו הייתה הצורה, צפויה הייתה ה"א להינקד בסגול ולא בצירי.

על פי הניקוד אפשר להניח כי זו הצורה הארמית 'לֶהֶן' המופיעה בדניאל שש פעמים, והמשמשת בשתי הוראות: כמילת חיבור בפתיחתה של פסוקית סיבה, מעין 'על כן', או כפתיחה לניגוד, כ'אך' או 'אולם' של העברית. אף שהפתרון הזה עדיף מצד ניקוד המילה, קשה להלום בהקשר הזה את ציין השאלה 'ה', וגם לא ברור כיצד מתפרשות הפסוקיות הפותחות בצורה המדוברת לאור המשמעויות הללו.¹⁹

לפיכך מתקבל על הדעת להמשיך בדרכם של ג'ואן²⁰ ואחרים שסברו כי יש לאמץ את תפיסת התרגומים ולהניח כי מסורת הניקוד משקפת טעות הגייה, שבעטייה נדמתה תנועת ה"א, בעקבות העיצור הסופי החריג, למילת החיבור הארמית.²¹ לסיום יש לציין כי מיירס קישר את הדיון בצורה 'לֶהֶן' לבירור הקודם, ותלה את שניהם

206–207. räschen', ZAH, 5 (1992), pp. טרופר ראה בדוגמה הזאת דווקא סיוע משמעוטי לתאוריה של רנדסבורג.

18 J. M. Myers, *The Linguistic and Literary Form of the Book of Ruth*, Leiden 1955, p. 20
19 קמפבל ציין בצדק, בשם רודולף, כי יש חשיבות רבה לעובדה שהמיתר הארמיים לא תרגמו על פי הצורה הארמית המקבילה, הואיל ואין לחשוש שהמובן הזה לא היה מוכר להם. ראה: קמפבל (לעיל הערה 1), עמ' 68.

20 ג'ואן עמד גם על הדמיון שבין הצורה הזאת לצורה בלשון חז"ל. ראה: ג'ואן (לעיל הערה 2), עמ' 39–40. ראה גם: קמפבל (לעיל הערה 1) עמ' 68–69; בוש (לעיל הערה 15), ושם הפניות לספרות. רבות נכתב על מקומות במקרא שמסורת הניקוד שינתה ממסורת הכתיב, לדוגמה אזכיר את מאמרו הקלסי בעניין הזה של ח"א גינזברג, 'מבעד למסורת', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 208–223.

ב'בלבול קבוע של מגדר ברות'.²² בעניין זה, כמו בעניין השימוש בצורות זכר לנקבה, אני מצדד בדעתו של מייירס, אלא שהתופעה צריכה ביאור ראוי יותר, ומן הדין להבינה בהקשר הנכון.

הצעה חדשה להסבר תפוצת חילופי צורות הזכר והנקבה במגילה

ברצוני לבחון את ההקשרים שצורות זכר מופיעות בהם במקום צורות נקבה, וצורות נקבה באות במקום צורות זכר, ולעמתם עם המקומות שבהם לשון המגילה נוהגת בהתאם ל'חוקי הדקדוק' ומתאימה צורות זכר לשמות ממין זכר וצורות נקבה לשמות ממין נקבה. אני מבקש לבדוק אם יש מתאם בין החלוקה הזאת לבין החלוקה שבין החלק הנרטיבי לבין הציטוטים שמובאים בשם אומרם בדיבור ישיר.²³

אביא תחילה את הפרק הראשון של הספר. בטור הימני מובא החלק שבו מסופר הסיפור, ובטור השמאלי מובאים דברי הגיבורים של הסיפור בדיבור ישיר. הצורות ה'דקדוקיות' מצוינות באות מודגשת, והצורות ש'אינן דקדוקיות' מצוינות בקו תחתי:

ויהי בימי שפט השפטים ויהי רעב בארץ וילך איש מבית לחם יהודה לגור בשׁדי מואב הוא ואשתו ושני בניו. ושם האיש אלימלך ושם אשתו נעמי ושם שני בניו מחלון וכליון אֶפְרַתִּים מבית לחם יהודה ויבאו שדי מואב ויהיו שם. וימת אלימלך איש נעמי וְתֹשָׁאֵר היא ושני בניה. וַיִּשְׂאוּ לָהֶם נָשִׁים מֵאֲבוֹת שֵׁם הָאֵחָת עֲרֹפָה ושם השנית רות וַיֵּשְׁבוּ שָׁם כַּעֲשֶׂר שָׁנִים. וַיָּמָתוּ גַם שְׁנֵיהֶם מִחֲלוֹן וְכִלְיוֹן וְתֹשָׁאֵר הָאִשָּׁה מִשְׁנֵי יַלְדֵיהָ וּמֵאִישָׁהּ. וְתָקַם הָיָא וְכִלְתִּיהָ וְתָשָׁב מִשְׁדֵי מוֹאֵב כִּי שָׁמְעָה בְּשַׂדֵּה מוֹאֵב כִּי פָקַד יְהוָה אֶת עַמּוֹ לְתֵת לָהֶם לָחֶם. וְתִצֵּא מִן הַמָּקוֹם אֲשֶׁר הִיְתָה שָׁמָּה וְשָׁתִי כִלְתִּיהָ עִמָּה וְתִלְכְּנָה בְּדֶרֶךְ לָשׁוּב אֶל אֶרֶץ יְהוּדָה. וְתֹאמַר נַעֲמִי לְשָׁתִי כִלְתִּיהָ:

²² מייירס (לעיל הערה 17), עמ' 27.

²³ טרופר כבר ראה שהצורות ה'לא דקדוקיות' מופיעות בעיקר בדיבור ישיר. ברם הוא סבר כי מדובר בכינויים ווגיים, ולפיכך לא כלל בדיונו את 'הלהן'. ראה: טרופר (לעיל הערה 17). טרופר לא עמד על טיב התופעה לדיוקה, ואף לא בחן את היקפה בכל הספר. לאור הפתרון המוצע כאן יתברר כיצד השאלות שהוא לא מצא להן פתרון נפתרות באחת.

לְכַנָּה שִׁבְנָה אִשָּׁה לְבֵית אִמָּה
 יַעֲשֶׂה (יעש) יהוה עִמָּכֶם חֶסֶד
 כַּאֲשֶׁר עֲשִׂיתֶם עִם הַמֵּתִים
 וְעַמְדִי. יִתֵּן יְהוָה לָכֶם וּמִצָּאֵן
 מִנּוּחָה אִשָּׁה בֵּית אִישָׁה

וְתִשָּׂא קוֹלְךָ וְתִבְכִּינָה. וְתֹאמְרָנָה לֵה:

כִּי אַתְּךָ נָשׁוּב לְעַמְךָ.

וְתֹאמֵר נְעָמִי:

שִׁבְנָה בְּנֹתַי לְמָה תִּלְכַּנָּה עִמִּי
 הָעוֹד לִי בָנִים בְּמִצְיִי וְהָיוּ לָכֶם
 לְאִנְשִׁים. שִׁבְנָה בְּנֹתַי לְכֵן כִּי
 זָקַנְתִּי מִהָיִוֹת לְאִישׁ כִּי אָמַרְתִּי
 יֵשׁ לִי תִקְוָה גַם הֵייתִי הַלַּיְלָה
 לְאִישׁ וְגַם יִלְדֵתִי בָנִים. הֲלֹהֵן
 תִּשְׁפְּרָנָה עַד אֲשֶׁר יִגְדְּלוּ הֲלֹהֵן
 תִּעֲגֹנָה לְבַלְתִּי הַיּוֹת לְאִישׁ אֵל
 בְּנֹתַי כִּי מֵר לִי מְאֹד מִכֶּם כִּי
 יִצְאָה בִי יַד יְהוָה.

וְתִשְׁנֶה קוֹלְךָ וְתִבְכִּינָה עוֹד וְתִשָּׂא עַרְפָּה לְחַמּוֹתָה וְרוֹת
 דְּבַקָּה בָּהּ. וְתֹאמֵר:

הִנֵּה שָׁבָה יְבַמְתֶּךָ אֵל עֲמָה וְאֵל
 אֱלֹהֵיהָ שׁוֹבֵי אַחֲרַי יְבַמְתֶּךָ.

וְתֹאמֵר רוֹת:

אֵל תִּפְגְּעִי בִי לְעֹזְבְךָ לְשׁוֹב
 מֵאַחֲרֶיךָ כִּי אֵל אֲשֶׁר תִּלְכִּי אֵלֶיךָ
 וּבְאִשֶׁר תִּלְיִנִי אֵלַיִן עִמָּךְ עִמִּי
 וְאֱלֹהֶיךָ אֱלֹהֵי. בְּאִשֶׁר תִּמּוֹתִי
 אֲמֹת וּשְׁם אֶקְבֹּר כֹּה יַעֲשֶׂה יְהוָה
 לִי וְכֹה יוֹסִיף כִּי הַמּוֹת יִפְרִיד
 בִּינִי וּבִינְךָ.

וַיִּרְא כִּי מֵתֵאֱמָצָת הִיא לִלְכַת אֶתְּךָ וַתְּחַדְדֵל לְדַבֵּר
 אֵלָיָהּ. וַתִּלְכְּנָה שְׁתֵּייהֶם עַד בּוֹאֲנָהּ בֵּית לָחֶם וַיְהִי
 כְּבוֹאֲנָהּ בֵּית לָחֶם וַתֵּהֱמוּ כָל הָעִיר עָלֶיהֶן וַתֹּאמְרָנָה:

הַזֹּאת נַעֲמִי.

וַתֹּאמֶר אֶלְיָהֶן:

אֵל תִּקְרָאנָה לִי נַעֲמִי קְרָאן לִי
 מִקְרָא כִּי הָיָה שְׂדֵי לִי מֵאֵד. אֲנִי
 מִלֵּאָה הִלְכְּתִי וְרִיקָם הִשִּׁיבֵנִי
 יְהוָה לְמָה תִּקְרָאנָה לִי נַעֲמִי
 וַיְהוּה עֲנָה בִּי וּשְׂדֵי הָרֶעַ לִי.

וַתֵּשֶׁב נַעֲמִי וְרוּת הַמּוֹאבִיָּה כִלְתָהּ עִמָּה הַשְּׁבָה מִשְׂדֵי
 מוֹאֵב וְהָיָה בָּאוּ בֵּית לָחֶם בַּתְּחִלָּתָהּ קִצִּיר שְׁעָרִים.

קיים כאן מתאם כמעט מלא בין שתי החלוקות. כל הצורות ה'דקדוקיות' של הפעלים ושל הכינויים המסתיימים בעיצורים אפיים מופיעות בחלק הנרטיבי של הסיפור, וכמעט כל הצורות שיש בהן חריגה מ'כללי הדקדוק' מופיעות בפסוקים אשר מצטטים בצורה ישירה את דברי גיבורי העלילה.²⁴ יש רק חריגה אחת, בפסוק יט – בפסוק זה הצורה 'שְׁתֵּייהֶם' מוסבת על רות ונעמי, והיא מופיעה בדברי המספר ולא בדברי הדמויות. לאור שאר הממצאים נראה כי זו גרירה מאוחרת בעקבות שאר הצורות בפרק, וכבר עמדו על כך שרבים הם החילופים בכתבי היד דווקא בצורה 'שתיהם', המופיעה כאן בניגוד לשאר הצורות בפרק.²⁵ בטרם אעמוד על משמעות הדברים אבחן את המצוי בשאר חלקי הספר. רק במקום אחד נוסף אין התאמה ל'כללי הדקדוק', ואף הוא מצוי בדיבור ישיר:

וַיֹּאמְרוּ כָל הָעָם אֲשֶׁר בְּשַׁעַר וְהִזְקִינִים עֵדִים:

24 כפי שיובהר בסמוך, אינני טוען כי זה ניסיון לייצוג פונטי של הדרך שבה נהגה המשפט כולו, כי אם סימון של החלק הדיבורי של הסיפור, ולפיכך חלק זה מסומן רק בקטגוריות דקדוקיות מסוימות – במקומות שבהם צורות זכר וצורות נקבה מתחלפות בעזרת החלפת העיצור האפי הסופי. זו הסיבה שצורן הרבים 'ם' לא נשתנה ל'ין' במילים 'בנים' ו'מתים'.

25 בכל עדי המסורה המרכזיים הגרסה היא 'שתיהם'. ברם עיון בחילופי הנוסח שרשם דה'רוסי מלמד שבניגוד לשאר הצורות, אשר רק בחלק מהן ('עשיתם', ו'לכם') יש חילופים בודדים המשנים את הנוסח לצורה הדקדוקית, בצורה 'שתיהם' יש למעלה מ-100 עדויות לגרסה 'שתיהן'. ראה: G. B. De Rossi, *Variae lectiones Veteris Testamenti librorum, ex immensa manuscriptorum editorumque codicum congerie haustae et ad Samaritanum textum, ad vetustissimas versiones, ad accuratiores sacrae criticae fontes ac leges examinatae*, III, Parma 1784–1788, pp. 235–238. יש לציין שחילופים רבים, אך לא רבים כל כך, מצויים גם בהיקרות השנייה של הצורה 'שתיהם' במגילה. וראה להלן בסמוך על ההיקרות הזאת.

'יתן יהוה את האִשה הבאה אל ביתך כרחל וכלאה אשר בנו שְׁתִּיהֶם את בית ישראל וְעֵשָׂה חֵיל באפרתה וקרא שֵׁם בבית לְחֶם' (ד, יא).

האם יש במגילת רות ציטוטים של דיבורים ישירים שמופיעות בהם הצורות ה'דקדוקיות'? בחינת החיבור כולו מראה שאכן יש מספר דוגמות מן הסוג הזה:

והנה בעז בא מבית לחם ויאמר לקוצרים:
'יהוה עִמָּכֶם' (ב, ד).

ויאמר בעז אל רות:

'הלוא שמעת בתי אל תלכי ללקט בשדה אחר וגם לא תעבורי מזה וכה תדבקין עם נערתִי. עיניך בשדה אשר יקצרון והלכת אַחֲרֵיהֶן²⁶ הלוא צויתי את הנערים לבלתי נִגְעַף וְצָמַת והלכת אל הכלים ושתית מאשר ישאבון הנערים' (ב, ח–ט).

ויצו בעז את נעריו לאמר:

'גם בין העֲמָרִים תלקט ולא תכלימוהו. וגם של תִּשְׁלוּ לה מן הצבתים וְעֲזַבְתֶּם וְלִקְטָה ולא תגערו בה' (ב, טו–טז).

ויאמר בעז לזקנים וכל העם:

'עדים אַתֶּם היום כי קניתי את כל אשר לאלימלך ואת כל אשר לכליון ומחלון מיד נעמי. וגם את רות המאביה אשת מחלון קניתי לי לאִשָּׁה להקים שֵׁם המת על נחלתו ולא יִפְרַת שם המת מֵעַם אָחִיו ומשער מקומו עדים אַתֶּם היום' (ד, ט–י).

המכנה המשותף של ארבע המובאות הללו מזדקר מאליו – כאן בועז הוא הדובר, בניגוד לכל שאר המובאות, שכולן דיבור ישיר מפי נעמי או העם.

על פי הממצאים שהוצגו כאן, החריגות מ'כללי הדקדוק' במגילת רות מצויות אך ורק בהיגדים שהושמו בפי נעמי ובפי העם. יתר על כן, כל עוד בועז איננו הדובר, כל הצורות הרלוונטיות הן הצורות ה'לא תקניו' – זכר במקום נקבה ונקבה במקום זכר.

כיצד יש להבין את התופעה? מיירס טען כאמור כי מדובר בתופעה דיאלקטית, ואף טען לקשר בין השינוי מצורת הזכר לצורת הנקבה ובין השינוי מצורת הנקבה לצורת הזכר, אבל אני מבקש להסביר את התופעה בדרך שונה מעט.

כבר טענתי בראשית הדברים כי לפנינו תופעה פונולוגית, המקבילה לתופעה המצויה בלשון חז"ל. המחקר הראה שלשון חז"ל לא צמחה יש מאין. יש סיבות טובות להניח כי היא משקפת דיאלקט אשר היו לו סממנים קדומים, ושחלקים ממנו נפוצו בלשון הדיבור כבר

26 הכינוי מוסב על הנערות המוזכרות בפסוק ח ולא על הנערים הקוצרים המוזכרים בסמוך.

בשלבם מוקדמים, ושבאו לידי ביטוי בלשון המקרא. כפי שניסח זאת למשל משה בר-אשר:

כיצד נסביר את העובדה, שבלשון חכמים מצויות לעתים צורות קדומות יותר מאלו של לשון המקרא באותן מילים עצמן? על כורחנו אנו אומרים, שמדובר כאן לא רק בשני רבדים העומדים זה אחרי זה מבחינה כרונולוגית, אלא אף בשתי שכבות לשון העומדות זו ליד זו, המשקפות שני דיאלקטים שונים. כלומר לשון חכמים אינה משתלשלת במישרין מלשון המקרא, אלא מדיאלקט-אח של לשון המקרא. רק כך נוכל להבין כיצד דיאלקט מאוחר, שמטבע הדברים משקף בדרך כלל התפתחויות מאוחרות בכל ענייני הלשון, יכול לשקף מציאות לשונית ארכאית יותר בפרטים מסוימים.²⁷

אני מבקש לטעון כי מחברה של המגילה השתמש בהבדלים שבין הלשון הכתובה לבין הדרך שבה נהגו הצורות בפועל כאמצעי לציין את הדיבור הישיר ולהבחין בינו לבין החלק הסיפורי. הוא המשיך במסורת המקראית הקלסית לציין הדיבורים הישירים והקדים לכל דיבור ישיר פועל מהשורש אמ"ר,²⁸ אך הוסיף על כך את ההבדל שבין הפונולוגיה של הלשון המדוברת לזו ה'דקדוקית', המשמשת בשפה הכתובה. בניגוד למיירס, אשר ראה בצורות הללו חדירה של צורות דיאלקטיות במסירת המגילה, ובניגוד לרואים בכך השפעה של הארמית, אני סבור כי מי שכתב את ספר רות היה מצוי היטב בדקדוק לשון המקרא הקלסית. זו הבחינה בצורה קפדנית בין צורות הזכר לצורות הנקבה. לפיכך בנרטיב עצמו מופיעות הצורות ה'דקדוקיות'. אלא שכדי לסמן את הדיבור הישיר, השתמש בכתב המגילה ב'צורת הדיבור'. למותר לציין כי זוהי דרך נפוצה עד היום לסימון ההבדל שבין לשון המספר ללשון שמוצגת כלשון המקורית של גיבורי הסיפור. כך למשל סופר עברי שיציג כיום היגד בסיפור בצורה שבה כביכול נאמר מפי אחד מגיבורי העלילה, עשוי להשתמש בתחילית 'ת' לציון המושא הישיר, בניגוד ל'את ה' הדקדוקי; וסופר הכותב אנגלית ישתמש בצורות מעין 'gonna' במקום שהדקדוק הנורמטיבי מחייב 'going to'. אין כאן אירוניה או לעג; זהו אמצעי ספרותי המשתמש בנתונים הפונטיים הידועים לקהל השומעים או הקוראים, היודעים להבחין בין המשלבים השונים של השפה.

27 מ' בר-אשר, 'לשון חכמים – דברי מבוא, הנ"ל (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 663, וראה שם הערה 24 להפניות לספרות על השאלה הנדונה.

28 לדרכים שבהם דיבור ישיר מסומן במקרא ובשפות שמיות בכלל ראה: G. Goldenberg, 'On Direct Speech and Hebrew Bible', K. Jongeling, H.L. Mure-Van den Berg and L. van Rompay, (eds.) *Studies in Hebrew and Aramaic Presented to Professor J. Hoftijzer on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday*, Leiden 1991, pp 79–96 (reprinted: G. Goldenberg, *Studies in Semitic Linguistics: Selected Writings*, Jerusalem 1998, pp. 197–214)

ראוי לציין כי תופעה מעין זו מוכרת מן העת העתיקה. כך, בכתבים מצריים מן המאה השמונה-עשרה לפנה"ס הכתובים במצרית התיכונה מוצאים בדיבור ישיר ובציטוטים לשון עם מאפיינים של המצרית החדשה.²⁹

לצד ההבחנה בין המשלב הדיבורי למשלב הכתוב הוסיף מחבר המגילה הבדלה משלבת סוציולקטית, בין שפת העם לשפתו של בועז. העם מדברים בלשון העם, אך בועז מורם מעם, ואף בדיבורו הוא מצוין – לשונו 'דקדוקית'. מכיוון שמדברי העם יש צורה אחת בלבד, 'שְׁתִיָּהֶם', וכפי שצוין לעיל צורה זו בעייתית,³⁰ ייתכן שהסימון הוא דווקא בלשונה של נעמי, כאשר היא מדברת עם נשים אחרות, ובכך באה לידי ביטוי תופעה המוכרת לנו מן המחקר הסוציולינגוויסטי – שפת נשים. שפה זו לעתים משמרת צורות עתיקות, ולעתים דווקא בה יש צורות חדשות.³¹ ובכל המקרים שפת הגברים היא אשר נחשבת השפה ה'דקדוקית'.

למעשה כבר עמד אבא בנודיד על כך שהקדמונים נקטו אמצעים ספרותיים מעין אלו.³² הוא זיהה כי ברבדים קדומים של המקרא אפשר למצוא גיוון לקסיקלי בתוך סיפור

29 ראה: K. Jansen-Winkel, 'Diglossie und Zweisprachigkeit im Alten Ägypten', *WZKM*, 85 (1995), p. 90–91. ברצוני להודות לפרופ' קולין מנסה שהפנתה את תשומת לבי להקבלה.

30 ראה לעיל הערה 25.

31 ספיר עמד על תופעה כזאת בשפה של יאנה, שבה הגברים שימרו את הצורה הקודמת, ה'דקדוקית'. ראה: E. Sapir, 'Male and Female Forms of Speech', D.G. Mandelbaum (ed.), *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*, Berkeley 1951, pp. 206–212. להצגה נרחבת של תופעת שפת הנשים ראה: S. McConnell-Ginet, 'Linguistics and the Feminist Challenge', S. McConnell-Ginet, R. Borker and N. Furman (eds.), *Women and Languages in Literature and Society*, New York 1980, pp. 12–17; J. Coates, *Women, Men and language*³, London 2004, pp. 28–32.

32 א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 14–15, ועיין בדבריו שם לדוגמות נוספות. כמו כן ראה: J. MacDonald, 'Some Distinctive Characteristics of Israelite Spoken Hebrew', *BO*, 32 (1975), pp. 162–175. הבדלים בין החלק הנרטיבי למה שמיוצג כדיבור. ההבדלים אשר עמד עליהם נוגעים בעיקר לשימושים בצורות הפועל הנטויות ושאינן נטויות. ראה גם: M.S. Smith, 'Grammatically Speaking: The Participle as a Main Verb of Clauses (Predicative Participle) in Direct Discourse and Narrative in pre-Mishnaic Hebrew', T. Muraoka and J.F. Elwolde (eds.), *Sirach, Scrolls and Sages: Proceedings of a Second International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls, Ben Sira, and the Mishna, held at Leiden University, 15–17 December 1997* (STDJ, 33), Leiden, Boston and Köln 1999, pp. 278–332. בחלק הנרטיבי שונה מהשימוש בו בציטוט הדיבור של המשתתפים בעלילה, וכי יש קרבה בין המצוי בחלקים של הדיבור הישיר לבין מערכת הזמנים המצויה בלשון חז"ל. וראה עוד: R. S. Kawshima, *Biblical Narrative and the Death of Rhapsode*, Bloomington and Indianapolis 2004, pp. 35–69; קו'שימה דן בהרחבה בהבחנה בין הסיפור לדיבור ישיר במקרא (באופן חלקי בעקבות בנודיד). לטענתו אפשר למצוא הבדלים מעבר ללקסיקון, גם בשימוש הצורות ותוארי פועל שונים.

בין החלק הנרטיבי לציטוט של השיח. הוא הצביע על כך שלעתים המילה שמשמשים בה בדיבור הישיר היא זו שלמים הפכה לנפוצה בלשון המשנה והמדרש, בעוד שבחלק הנרטיבי מופיעה הלקסמה הרגילה בלשון המקרא. כך למשל בחילופים שבין הפועל 'החזיק', הנפוץ בלשון המקרא, לפועל 'אחז', המצוי לרוב בלשון חז"ל:

וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל מֹשֶׁה:

'שֶׁלַח יָדְךָ וְאַחַז בּוֹנֵבו'

וַיִּשְׁלַח יָדוֹ וַיַּחֲזֶק בּוֹ (שם' ד, ד)

ואדניהו ירא מפני שלמה וַיִּקֶּם וַיֵּלֶךְ וַיַּחֲזֶק בַּקְּרָנוֹת הַמִּזְבֵּחַ וַיִּגְדַּל לְשִׁלְמָה לְאִמֶּר:

'הִנֵּה אֲדַנְיָהוּ יֵרָא אֶת הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה וְהִנֵּה אַחַז בַּקְּרָנוֹת הַמִּזְבֵּחַ' (מל"א א, נ-נא)³³

דוגמה נוספת היא החילוף בין השורש שח"ק הארמי, אשר נפוץ גם בלשון חז"ל, לצח"ק, אשר רגיל בלשון המקרא:

וַיְהִי כִּי טוֹב (כטוב) לָבֶם וַיֹּאמְרוּ:

'קִרְאוּ לְשִׁמְשׁוֹן וַיִּשְׁחֶק לָנו'

וַיִּקְרְאוּ לְשִׁמְשׁוֹן מִבֵּית הָאֲסִירִים (האסורים) וַיִּצְחַק לִפְנֵיהֶם (שופ' טז, כה).

דוגמה זו חשובה לענייני הואיל וחל כאן שינוי פונטי ולא לקסיקלי,³⁴ ובכך היא קרובה לדוגמות שנדונו לעיל מספר רות.

כבר ציינתי שבדבריו של בועז התופעה המדוברת נעדרת, וכי לטעמי אין בכך זלזול בשאר הדוברים, אלא יש לראות בסגנונו של בועז דווקא את הצורה המסומנת. ייתכן שיש

קושימה פתח את דיונו בציון התופעה הפונטית של הגיית המילה 'שיבולת', תופעה הנזכרת בספר שופטים, אך הביע פליאה על כך שבלשון הדיבור הישיר במקרא אין זכר לסימונים פונטיים. ראה: שם, עמ' 36-37. יש לציין כי שלושת המחקרים הללו, על פי עדותם של המחברים, הם ראשוניים ולא מקיפים, ונדרש מחקר מקיף יותר כדי לבסס את מסקנותיהם. (תודתי נתונה לצבי נוביק אשר הפנה אותי למחקריהם של סמית וקושימה). על תופעה דומה בלשון חז"ל ראה: מ' בר-אשר, 'בירורים בלשניים בכתבי-היד של המשנה: טיפוס הלשון וקווי יחוד בלשון', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ז, 7 (תשמ"ו), עמ' 190-192.

33 השווה: שופ' יט, כט; כ, ו.

34 אני משער כי החילוף הפונטי שבין 'ישחק' ל'יצחק' משקף מצב שבטלה בו ההבחנה בהגייה בין סמ"ך לשי"ן, וכי מדובר באבדן ההבחנה בין העיצור עם החיתוך המשני הנחצי לבין העיצור שאינו נחצי. ייתכן שיש סימנים לכך גם בלשון חז"ל, ואפשר שמעידים על כך החילופים בין סמ"ך לצד"ל, כגון 'סולקן'-'צולקן'. ראה: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס, עמ' 435-436, 458, 1224-1228, 1228. ייתכן אף שמדובר בתופעה כללית יותר של אבדן הנחציות בחלק מן הדיאלקטים, ויעידו על כך החילופים שבין קו"ף לכ"ף במילים כגון 'כפיפה'-'קפיפה', ראה: שם, עמ' 1227. אבדן הבחנה מן הסוג הזה צפוי כמובן בדיאלקטים שחל בהם ערעור בהגיית העיצורים הלועזיים.

במגילה סימון נוסף המשמש לפונקצייה ספרותית זו, ואף בו יש הבחנה בין לשונו של בועז לשפת העם, אלא שדוגמה זו מובהקת פחות. בשני מקומות בספר רות מופיעה בכתב צורת הנוכח 'קטלתי'. המחקר השמי המשווה מלמדנו כי זו דווקא הצורה השמית הקדומה. צורה זו מצויה במקרא כעשרים וחמש פעמים בכתב (ולא קרי), ופעמים אחדות היא אף באה לידי ביטוי במסורת הקריאה (כגון 'שְׁקַמְתִּי' [שופ' ה, ח]), והיא הרגילה בדיאלקטים הקלסיים של הארמית. הדעה המקובלת במחקר היא שההיקריות של הצורה הזאת במקרא אינן מעידות על שימור הצורה הקדומה, כי אם על השפעה מאוחרת של הארמית, שהביאה לחדירת הצורה הארמית לעברית המקראית.³⁵ לענייני חשובה התפוצה של הצורה הזאת בספר רות, וייתכן שבדיעבד יהיה בכוחה להאיר באור חדש את הדיון בצורה עצמה. בשני המקומות שהצורה הזאת מופיעה בהם היא באה כצורה האחרונה בסדרה של פעלים בנטיית הסיומות, והוראתם מוסבת לזמן העתיד:

ותאמר לה נעמי חמותה:

'בתי הלא אבקש לך מנוח אשר ייטב לך ועתה הלא בעז מדעתנו אשר היית את נערותיו הנה הוא זרה את גרן השערים הלילה וְרַחֲמֶת וְסַכֶּת וְשִׁמְתָּ שְׂמֶלְתְּךָ (שמלתֶיךָ) עליך וירדתי (וְיִרְדֶּת) ³⁶ הגרן אל תִּדְעֵי לְאִישׁ עַד כִּלְתּוֹ לֹאכַל ולשתות ויהי בשכבו וְיִדְעֶתָ את המקום אשר ישכב שם וְכָאת וְגִלְתָּ מִרְגַּלְתּוֹ וְשָׁכַבְתִּי (וְשָׁכַבְתָּ) והוא יגיד לך את אשר תעשין' (ג, א–ד)

בשני ההקשרים האחרים שמופיעה בהם סדרת פעלים מן הסוג הזה ובהוראה הזאת, בועז הוא הדובר, ואין כל חילוף בצורת הפועל האחרונה:

ויאמר בעז אל רות:

'הלוא שמעת בתי אל תלכי ללקט בשדה אחר וגם לא תעבורי מזה וכה תדבקין עם נערתי עיניך בשדה אשר יקצרון והלכת אחריהן הלוא צויתי את הנערים לבלתי נִגְעַךְ וְצִמְתָּ וְהִלַּכְתָּ אל הכלים וְשִׁתִּית מאשר ישאבון הנערים' (ג, ח–ט)

ויאמר לה בעז לעת האכל:

'גשי הלם וְאָכַלְתָּ מִן הַלֶּחֶם וְטַבַּלְתָּ פֶתֶךָ בְּחֶמְצִי' (ב, יד)

ייתכן כי זו דוגמה נוספת לציון של לשון הדיבור,³⁷ אם כי היא מסומנת רק בצורה האחרונה,

35 'קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיה השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 142–143.

36 בחלק מכתבי היד הכתיב הוא כגרסת הקרי.

37 מיירס הזכיר את הצורות הללו בהקשר של שימוש בצורות לשון ארכאיות. ראה: מיירס (לעיל הערה 17), עמ' 20.

ויש מקום לתהות מדוע רק בה.³⁸ אף בציון זה יש הבחנה בין לשונו של בועז ללשונו של נעמי. אך בשל מיעוט הדוגמות אין להציע זאת בוודאות, אלא רק כאפשרות שיש להביאה בחשבון. אם דבריי נכונים, אזי יש בדברים הללו תרומה גם לדיון בצורה 'קטלתי' כשלעצמה, הואיל ויש כאן עדות כי היא שייכת למשלב נמוך, לזה של הדיבור ההמוני, וכי אין זה דיבור ארכאי. אך אין בכך כדי ללמד אם זהו שימור של צורה עתיקה או שמא חדירה של הארמית.

סיכום והערה על תרומת התופעות הלשוניות לתיארוכה של מגילת רות

בדבריי עד כה הצבעתי על אמצעי שבו סימן מחבר המגילה את הדיבור הישיר של גיבורי העלילה. הוא שם בפיהם צורות שהיו מקובלות בלשון הדיבור, ושחרגו מלשון הכתב הרגילה. הצורות העיקריות שעמדתי עליהן הן תולדה של תופעה פונטית – אבדן ההבחנה בין העיצורים האפיים בסוף תיבה. כך בלשון הדיבור בכל כינוי ובכל צורות הפועל המסתיימות בעיצור /m/ נכתבה נו"ן סופית, ולחלופין תמורת העיצור /n/ נכתבה מ"ם סופית. העובדה כי החילופים הם אבסולוטיים מעידה כי הם נועדו לסמן, ולדעתי הם מסמנים כי מדובר בלשון הדיבור. כמו כן הצעתי כי הצורה 'קטלתי' לנוכחת, המופיעה אף היא רק בדיבורים ישירים, גם היא עדות למצוי בלשון המדוברת. נוסף על כך עמדתי על היעדר התופעות הללו בלשונו של בועז, זאת כנראה כדי לציין את לשונו כלשון שבפיו של מי שמורם מעם, ובכך למדנו כי זהו גם סימון סוציולקטי.

הצורות שעסקתי בהן נדונו לרוב בזיקה לקביעת מועד כתיבת המגילה. קמפבל למשל, ברצותו להצביע על קדמות המגילה, טען שאין מדובר בהשפעה ארמית, וכי אלו תופעות עבריות קדומות. לעומתו מייס סבור היה שאין ללמוד מן הצורות הללו דבר על מועד היווצרות הספר, הואיל ומדובר בתופעות מאוחרות שנוספו לספר בגלגולו כסיפור עממי

38 אפשר כי בשפה שיש בה שני וריאנטים של אותה צורה דקדוקית, הצורה הארוכה יותר, המסומנת בצורתה, מסמנת גם את היותה האחרונה. כך למשל סבר יעקובסון, בעקבות גרינברג, כי יש תלות בין הצורה המסומנת מבחינה חיצונית לבין הסימון הסמנטי, והוא ראה בכך תכונה אייקונית של השפה. ראה: R. Jakobson, 'Implications of Language Universals for Linguistics', idem, *Selected Writings*, II: *Word and Language*, The Hague and Paris 1971, p. 585. הטעם בציון הצורה האחרונה דווקא עשוי להיות שהיא לרוב התכלית של הפעולות שקדמו לה. כך בסדרת הפעולות הראשונה שציוותה נעמי על רות לבצע, הרחיצה, הסיכה ושימת הבגדים הן הכנות לקראת הירידה לגורן, ובסדרת הפעולות השנייה ידיעת המקום וגילוי מרגלותיו של בועז נועדו להוביל לכך שרות תשכב עמו. סימון של הפעולה האחרונה מוכר לנו בשפות שמיות אחרות. למשל בסדרה של פעולות בעבר באכדית הצורה האחרונה לרוב איננה באה בצורת העבר הרגילה (preterite) כי אם בצורת הפרפקט.

בעל פה. בדבריי ניסיתי להראות כי מדובר בתופעה שמקורה בחיבור הספר עצמו, וכי זהו אמצעי ספרותי שנקט מחבר המגילה.³⁹ האם יש בכך כדי ללמדנו על זמן החיבור? דומני שהתשובה על כך היא שלילית. מחקר לשון חז"ל לימדנו שחלק מן התופעות הלשוניות אשר מבצבצות בלשון המשנה כנראה קדומות מאוד. פעמים שהצורות מלשון חז"ל משקפות צורות קדומות מלשון המקרא הקלסית. לפיכך אפשר להניח כי צורות אלו נשתמרו בלשונם של אזורים מסוימים כצורות דיאלקטיות.

אמור מעתה המעבר מלשון המקרא ללשון חז"ל כרוך היה בשינוי של השפה הספרותית, כאשר לשון הדיבור באזורים מסוימים הפכה ללשון הכתב. לפיכך ייתכן כי התופעות המדוברות קדומות מאוד (במיוחד צורות 'קטלתי' לנוכחת). יוצא אפוא כי אין בכוח התופעות הלשוניות הללו ללמדנו דבר בנוגע לזמן החיבור. ההפך הוא הנכון, תשובה עצמאית על שאלת זמן החיבור, שאיננה תלויה בלשוננו, תעזור לנו בפתרון השאלה ההיסטורית-הלשונית ממתן רווחו צורות של לשון חז"ל בלשון הדיבור.⁴⁰

39 ייתכן כמובן ששינויים אלו נוספו בשלב מאוחר יותר, וברור שאין בכוח ניתוח בלשני לשלול את האפשרות הזאת.

40 לדעת מורג ההבחנה בין העיצורים האפיים אבדה בימי הבית השני. ראה: ש' מורג, 'בנין פֶּעַל ובנין נְתַפְעַל, לבירורן של צורות במסורת לשון חכמים', תרביץ, כו (תשי"ז), עמ' 350. בעקבות דבריי ייתכן שיש להקדים את התופעה, בהתאם לזמן כתיבת החיבור.